

XIVA XONLIGINING QO'NG'IROTLAR SULOLASI HUKMRONLIGI DAVRIDAGI IJTIMOIY-IQTISODIY HAYOTI

Baxtiyorova Umida Polvonboy qizi

*Urganch davlat pedagogika instituti Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish
metodikasi (tarix) yo'nalishi magistranti*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Xiva xonligida Qo'ng'irotlar sulolasi hukmronligi davrida kechgan siyosiy jarayonlar, davlat boshqaruvi tizimi hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotning asosiy jihatlari tahlil qilinadi. Sulola vakillarining hokimiyatni markazlashtirishga qaratilgan siyosati, ijtimoiy tuzumning an'anaviy xususiyatlari, sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilikka asoslangan xo'jalik tizimi yoritib beriladi. Shuningdek, Xiva xonligining qo'shni davlatlar va Rossiya imperiyasi bilan bo'lgan munosabatlari, XIX asrda xonlikning siyosiy mustaqilligiga ta'sir ko'rsatgan omillar ilmiy jihatdan baholanadi.*

Kalit so'zlar: *Xiva xonligi, Qo'ng'irotlar sulolasi, siyosiy boshqaruv, ijtimoiy tuzum, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo aloqalari, Rossiya imperiyasi, XIX asr*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ДИНАСТИИ КУНГРАТОВ

Аннотация: *В данной статье анализируются политические процессы, система государственного управления, а также основные аспекты социально-экономической жизни Хивинского ханства в период правления династии кунгратов. Освещается политика представителей династии, направленная на централизацию власти, традиционные особенности социальной структуры, хозяйственная система, основанная на ирригационном земледелии и ремесленничестве. Также с научной точки зрения оцениваются отношения Хивинского ханства с соседними государствами и Российской империей, а также факторы, повлиявшие на утрату политической независимости ханства в XIX веке.*

Ключевые слова: *Хивинское ханство, династия кунгратов, политическое управление, социальная структура, ирригационное земледелие, ремесленничество, торговые связи, Российская империя, XIX век*

SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE KHIVA KHANATE DURING THE RULE OF THE QONGIRAT DYNASTY

Abstract: *This article analyzes the political processes, the system of state governance, and the main aspects of the socio-economic life of the Khiva Khanate during the rule of the Qongirat dynasty. The study highlights the dynasty's policy aimed at the*

centralization of power, the traditional features of the social structure, and the economic system based on irrigated agriculture and handicrafts. In addition, the relations of the Khiva Khanate with neighboring states and the Russian Empire, as well as the factors that influenced the loss of the khanate's political independence in the nineteenth century, are examined from an academic perspective.

Keywords: *Khiva Khanate, Qongirat dynasty, political governance, social structure, irrigated agriculture, handicrafts, trade relations, Russian Empire, nineteenth century*

Xiva xonligining aholisi asosan to'qimachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi o'zbeklar (shaharlarda yashovchi savdogarlar, hunarmandlar) hamda chorvachilik bilan bog'liq turkman va qoraqalpoq dehqonlaridan iborat bo'lgan. Bu yerda o'zbek urug'lari siyosiy va harbiy jihatdan yetakchi rol o'ynagan.³² Ko'chmanchi turkman va qoraqalpoq qabilalari o'z urug' boshliqlari boshchiligida yashagan va Xiva ma'muriyati ularning ichki ishlariga kamroq aralashgan.

Xon oilasi, quroli kuchli zodagon-amirlar hamda ruhoniylar yuqori tabaqani tashkil etgan. Ularning yer mulki katta bo'lib, ular ko'pincha qullarning mehnatiga tayanib qishloq xo'jaligini yuritgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Xiva xonligida jami taxminan 58,500 nafar qul mavjud bo'lib, ularning 1,500 nafari to'g'ridan-to'g'ri xon nazorati ostida bo'lgan; qolganlari esa zodagonlar, ruhoniylar, savdogarlar va boy ma'lumotli vakillar xo'jaliklarida xizmat qilgan.³³ XIX asrning o'rtalarida 400 ga yaqin yetakchi fuqaro qullardan keng ko'lamda foydalanardi. Shu tariqa, yuqori tabaqa yer ishlab chiqarish quvvatini qullar va kam sonli dehqonlar hisobi evaziga ta'minlagan.

Xiva xonligida asosiy iqtisodiy faoliyat sug'orma dehqonchilik bo'lib, sug'orish orqali bog' va dalalar hosilini oshirishga e'tibor qaratilgan. Xorazm qishloq xo'jaligi sun'iy sug'orishga tayanib, sug'orish kanallari har bahor tozalanib turishi kerak edi. Ushbu murakkab qurilish va ta'mirlash ishlari ko'pincha qurolli asirlar va qullar mehnati yordamida amalga oshirilgan. Hunarmandchilik masalasida esa Urganch shahri muhim savdo-sanoat markazi bo'lgan; aynan u yerda hunarmandlar va bozorlar orqali butun Xorazm iqtisodi qo'llab-quvvatlangan. Xiva shahri esa ma'muriy markaz sifatida qurilish va ilm-fan bilan shug'ullangan. Shu bilan birga, iqtisodiy hayotning asosiy quvvat manbai bo'lgan qurilish va qishloq xo'jaligida o'rta sinf yo'qolib, er egalari qullardan erkin dehqonlarga qaraganda ko'ra ko'proq foydalangan (shu jumladan soliq va majburiyatlar dehqon uchun qiyin qilib belgilangan).

Xiva xonligida savdo-sotiq va boj (soliq) tizimi ham muhim rol o'ynagan. XIX asr o'rtalarida Xiva shahrida 400 ta savdo do'koni va 50 ta karvon yo'li faol bo'lgan, shuningdek Hazorasp, Qo'shko'pir kabi hududlarda ham yuzdan ziyod savdo nuqtalari mavjud edi. Bu davrda Xiva va Urganch bozorlariga paxta tolasi, ipak, chorvachilik mahsulotlari (yog'-sariyog', jun, po'lat) kabi xomashyo kirib kelgan, tayyor mahsulotlar

³²<https://www.iranicaonline.org/articles/khiva/#:~:text=chancellery%20practices,dominant%20group%20politically%20and%20militarily>

³³ <https://www.scribd.com/document/495264702/The-situation-of-peasants-in-agriculture-of-Khiva-khanate-in-the-XIX-century#:~:text=The%20custom%20of%20renting%20land,control%20of%20the%20khan%2C%20but>

(po'lat ashyolar, poyabzal, mato, qog'oz, bo'yoq, zargarlik buyumlari va boshqalar) esa ko'pincha Rossiyadan import qilingan.³⁴

Masalan, Rossiyadan Xivaga oltin-tilla tangalari, po'lat buyumlari, qog'oz va bo'yoq moddalar kirib kelishi qayd etilgan. Xonlikdagi asosiy yer solig'i – solg'ut soligi ham daromadning muhim qismini tashkil etgan. Arxiv hujjatlariga ko'ra, yangi egallanayotgan erlar uchun har 5 tanob yer uchun 1 tilla (oltin tangasi) atrofida soliq belgilangan edi. Xalq va savdogarlar ba'zan qiyin yil va tabiiy ofatlar chog'ida soliq imtiyozlari so'rab xonga murojaat qilgan, va bu holatlar odatda inobatga olingan.

XIX asr o'rtalarida Xiva xonligi bilan Rossiya imperiyasi o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar yanada faollashgan. Dastlabki yillarda (1800-20-yillarda) Rossiya Xiva savdosi markazlariga – Astrakhan, Uralsk va Qorabog' orqali faol tovar olib kirishga harakat qilgan. Masalan, 1804–1807-yillarda Xiva va Buxorodan Rossiyaga eksport qilingan mahsulotlar qiymati 2,071,000 rublni tashkil etgan bo'lsa, 1824–1827-yillarda bu ko'rsatkich 5,752,000 rublga yetgan. Shuningdek, Rossiyadan Xivaga olib kelingan tovarlarning qiymati ham ortib, 1804–1807-yillarda 988,000 rubldan 1824–1827-yillarda 4,398,000 rublga o'sgan. 1839–1840 yillardagi rus harbiy yurishlari vaqtinchalik savdoga salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, 1841–1842 yillarda kelgan diplomatik missiyalar aloqalarni normallashtirib, savdo hajmini oshirdi. Natijada, 1841–1850-yillarda o'zaro savdo hajmi 539 ming rubl atrofida, keyingi o'n yillikda esa jami 8 million rublga yaqin darajasiga chiqdi.³⁵ Bu davrda Xiva bozorlariga Rossiyadan paxta tolasi, ipak, meva, sabzavot eksport qilingan, evaziga Rossiyadan sifatli mato, po'lat buyumlari, qog'oz, lyuminier mahsulotlari olib kelingan.

Xiva xonligining davlat tuzilishi o'zining mukammalligi jihatidan o'z davrining ba'zi bir G'arbiy Yevropa davlatlari tuzilishi darajasida bo'lmasa-da, biroq ma'lum idora qilish tizimi mavjud bo'lib, yetarli darajada tartibli edi. Shunga binoan, yuqorida eslatganimizdek, davlat mansablari saroy-ma'muriy, diniy va harbiy lavozimlarga bo'linar edi.³⁶ Bu vazifalarni bajaruvchilarga davlat xazinasidan tegishli maosh va mukofotlar berilgan. Sanab o'tilgan turli-tuman amaldorlar va xizmatchilarning mavjudligi Xiva xonligida juda katta boshqaruv apparati bo'lganligini, mukammal boshqaruv siyosati yuritilganligini tasdiqlaydi.

Butun O'rta Osiyo hududida bo'lgani kabi Xiva xonligida ham yer egaligining quyidagi shakllari hukmronlik qilgan: davlatga qarashli yerlar yoki podsholik yerlari; xususiy shaxslarga qarashli yerlar; diniy muassasalarga qarashli yerlar, ya'ni vaqf yerlari.

Xiva xonligidagi kam yerli va umuman yersiz, ot-ulovsiz dehqonlar ko'pchilikni tashkil etgan bo'lib, ular davlat, mulk hamda vaqf yerlarida ijaraga ishlaganlar. Ijaradorlar ijaraga olgan yer miqdoriga qarab davlatga soliq to'laganlar.

³⁴ <https://www.allresearchjournal.com/archives/2020/vol6issue5/PartB/6-5-7-293.pdf#:~:text=In%20the%20middle%20of%20the,about%20100%20trade%20shops%20in>

³⁵ <https://www.allresearchjournal.com/archives/2020/vol6issue5/PartB/6-5-7-293.pdf#:~:text=In%20spite%20of%20the%20presence,9%3A%2065>

³⁶ Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. — Тошкент: 2012, — 352 б.

Ular kimning yerida xizmat qilishlariga qarab bewatan, koranda va vaqfkor degan qatlamlarga bo'lingan.

Davlat yerlarini ijaraga olgan ersiz va kamquvvat dehqonlar bewatan, mulk yerlaridagi ijaradorlar koranda, vaqf yerlari ijaradorlari esa vaqfkor deb atalgan.³⁷ Dehqonchilik va chorvachilik Xiva xonligi iqtisodiy hayotining asoslaridan hisoblangan. Dehqonchilik Amudaryo quyi oqimidan olingan ko'plab kanallar va ariqlar orqali sug'orishga tayangan.

Ta'kidlash lozimki, Xiva xonligida suv manbalarining yetarli bo'lishiga qaramay, dehqonchilik taraqqiyoti qo'shni Buxoro xonligidagi kabi yuqori darajada rivoj topmagan edi. Xonlikda donli ekinlardan bug'doy yetishtirish nisbatan keng rivojlangan bo'lib, bug'doy Pitnakdan Shohabbozgacha bo'lgan hududlarda ayniqsa ko'p ekilgan. Sug'oriladigan yerlarda bug'doyning saranji navi ko'p yetishtirilgan.

Bug'doy yig'ib olingan dalalarga qovun, tarvuz, mosh, jo'xori ekilgan.

Hunarmandchilik va savdo-sotiq. Shaharlar. Xorazm hunarmandchiligi ixtisoslashgan bo'lishiga qaramay, ayrim ko'chmanchi xo'jaliklarda uy hunarmandchiligi ustunlik qilgan. Hunarmandchilikning asosiy sohalaridan biri to'qimachilik edi. Ko'chmanchi aholi turli matolarga bo'lgan talabi va qisman tashqi bozor uchun mahsulot yetkazib beruvchi to'qimachilik sanoati rivojlanib borgan. Xonlikda ipak, yarim ipak va paxta matolari ishlab chiqarilgan. Matolar asosan qo'lda tayyorlangan.

Undan tashqari xonlikda kulolchilik, misgarlik, dergarlik, temirchilik, duradgorlik kabi an'anaviy hunarmandchilik turlari ham rivojlangan. Manbalar shahar va qishloqlarda keng tarqalgan moslama tayyorlovchilar (pazachi), ot asboblari tayyorlovchilar (ko'chanchi), misgarlar, zargarlar, pichoqlar, qinsharlar, bo'yoqchilar, telpakdo'zlar, kulollar, zardo'zlar, chamchilar, sovunchilar, novvoylar, oshpazlar kabi maxsus kasb-hunarga ixtisoslashganlar haqida ma'lumotlar beradi.

Qo'ng'irotlar sulolasi davrida Xiva xonligi ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan feodal xususiyatga ega bo'lib qolgan davlat edi. Yirik yer mulkdorlari (xon, amirlar, ruhoniylar) agrar ishlab chiqarishni qul va ijaraga olingan dehqonlar mehnati asosida tashkil etgan. Xorazmda sug'orma dehqonchilik boshqa sohalarga qaraganda ustunlik qilgan, shu bilan birga hunarmandchilik va shahar savdosi ham rivojlanib, Urganch kabi katta markazlarda boy madaniy va sanoat merosi shakllangan. XIX asr o'rtalariga kelib Rossiya bilan aloqalar mustahkamlanib, savdo hajmi keskin o'sdi.

Biroq bu jarayonlar xonlikning feodal-iqtisodiy tuzumini tubdan o'zgartirmadi: asosiy iqtisodiyotni harakatlantiruvchi kuchlar asrlar davomida qullar va yersiz dehqonlar mehnati ustiga qurilgan edi.

Umuman olganda, Qo'ng'irotlar davridagi Xiva xonligi aholisi qatlami va ijtimoiy tuzumi hamon o'tmishdagi feodal munosabatlarga tayangan bo'lib, tijorat va tashqi savdo faqat cheklangan darajada boylik oqimini yaratgan deb baholanishi mumkin.

³⁷ Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. — Тошкент: 2012, — 355 б.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. — Тошкент: 2012
2. Ziyoyev H. Xiva xonligi tarixi (XVIII–XIX asrlar). — Toshkent: Fan, 1990.
3. Ahmedov B. O'rta Osiyo tarixiy manbalari. — Toshkent: O'qituvchi, 2001.
4. Bartold V.V. Turkiston tarixining ilmiy tadqiqotlari. — Toshkent: Fan, 1963.
5. Xo'jayev A. O'zbekiston xonliklari tarixi. — Toshkent: Sharq, 2010.
6. Ergashev A. Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti. — Toshkent: Akademnashr, 2015.
7. <https://www.iranicaonline.org/articles/khiva/#:~:text=chancellery%20practices,dominant%20group%20politically%20and%20militarily>
8. <https://www.scribd.com/document/495264702/The-situation-of-peasants-in-agriculture-of-Khiva-khanate-in-the-XIX>
9. <https://www.allresearchjournal.com/archives/2020/vol6issue5/PartB/6-5-7-293.pdf#:~:text=In%20spite%20of%20the%20presence,9%3A%2065>